

УДК 94 : 329.285 (477) «1905/1938»

«ЧОРНИЙ МАТРОС» З ЧОРНОГО МОРЯ (ДОЛЯ Г. БОРЗЕНКА)

Віктор Савченко

Одеський державний університет внутрішніх справ

Україна, 650012, м. Одеса, вул. Успенська, 1

e-mail: lanjeron15@gemil.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>

22 травня 1938 р., в пік «Великого терору», в Одесі був розстріляний (20.04.1938 засуджений «трійкою» до ВМН) Григорій Максимович Борзенко – моряк-одесит, який мешкав на вул. Гоголя, 14. З 1919 р. він жив під вигаданим прізвиськом як Леонід Михайлович Москаленко.

Його страга була пов'язана з так званою слідчою справою НКВС № 115080 «Одеської анархістської підпільної організації». Починаючи цю справу (за ст. 54-10. Ч. 1, 54-11 КК УРСР) чекісти намагалися довести, що в Одесі у 1924-1937 рр. існувала підпільна анархістська група до якої входили анархісти, що стояли на «обліку» в НКВС: помічник капітана Чорноморського пароплавства Г.М. Борзенко – Л.М. Москаленко, бухгалтер П.П. Борисевич-Волін (анархіст з 1918 р.), економіст Г.П. Жостовт (анархіст з 1921 р.), безробітний І.А. Рабинович (анархіст з 1908 р.), інженер Джутової фабрики О.Б. Купершенський (анархіст з 1936 р.), робітник М. Каневський (анархіст з 1932 р.), викладач музики О.І. Покровський (анархіст з 1933 р.), робітник П.А. Силичев (анархіст з 1920 р.), пенсіонер В.П. Іоселевич (анархіст з 1906 р.), робітник Г.А. Газалабов (анархіст з 1932 р.), робітник Л.А. Польовий (анархіст з 1917 р.), технік-технолог І.П. Ракузо (анархіст з 1933 р.).

Слідство вважало, що зазначені анархісти у 1924-1937 рр. були учасниками контрреволюційної анархістської організації яка «відновила блок з усіма контрреволюційними організаціями, що діють в підпіллі, як-то: троцькістами, правими та націоналістами, відновлення зв'язків з анархістськими організаціями інших міст, особливо із засланням і за кордоном, обробка та вербування нових осіб в організацію, пропаганда ідей контрреволюційного анархізму та дискредитація заходів партії і радвлади, проведення терористичних планів. Організацію очолювало керівне ядро у складі: Борисевича-Воліна (заарештований), Супорніка (встановлюється), Вуліса (встановлюється), Рабиновича (заарештований)» [11].

Крім підготовки до терору (у заарештованих зброї так і не було виявлено), всі заарештовані обвинувачувалися у «виготовленні та випуску контрреволюційних листівок анархістського спрямування» (у 1927, 1928, 1932, 1937 рр. в Одесі було виявлено анархістські листівки або апаратура для їх виготовлення), а так само у шпигунстві на користь іноземних розвідок (це звинувачення приписували Г. Борзенку, на підставі того, що під час обшуку у нього на квартирі були виявлені радіоприймачі: американський «Шпакер» і ЕЧС 8) [11, арк. 483]. У постанові обвинувачення містилося, що Г. Борзенко у 1925 р. був «завербований» до нової анархістської організації Абрамом Соломоновичем Вулісом. На слідстві Г. Борзенко «категорично заперечував» усі звинувачення в анархістській діяльності після 1918 р., частково зізнавшись в експропріації захоплення 500 тис. руб. – «в експропріації більшовицької підпільної каси» [11, арк. 483].

Найбільш помітною фігурою звинувачення був саме Г. Борзенко, якого анархісти вважали «кращим оратором», а сам батько Н. Махно, у спогадах, виданих у 1936 р. в еміграції, назвав його «серйозним товаришем» [17, с. 27]. Його біографія, навіть з цілком природними «конспіративними» купюрами, була більше схожа на пригодницький роман.

Народився Г. Борзенко (іноді писав «Борзенков», парт. прізвисько «Борзий») 30 вересня 1888 р. у Харкові, у сім'ї робітників. З 1904 р. почав трудову діяльність чорноробом-«отрубщиком» заводу «Гельферих-Саде» у Харкові. Восени 1905 р., під час революційних боїв у Харкові, Г. Борзенко стає бойовиком революційної заводської дружини, 12 грудня 1905 р. бере участь у барикадних боях на заводі «Гельферих-Саде», який штурмували війська і поліція. На початку 1906 р. він був звільнений з заводу, заарештований, три місяці перебував у в'язниці та був «звільнений за відсутністю доказів» [11, арк. 74-75].

У в'язниці він зблизився з анархістами і з квітня 1906 р. (за іншими даними з початку 1907 р.), вже як член групи анархістів-комуністів, бере участь у низці експропріацій і терористичних актів у Харкові (екс¹ артільника Південно-східної залізниці, Віденського волосного правління, замах на командира Старобільського піхотного полку й ін. акти).

Харківські анархісти співпрацювали з групою есерів-максималістів під керівництвом К. Галкіна, що проводила терор проти співробітників «охранки», готували вибух харківської в'язниці (до групи входили: П. Гойко (страчений), Ніконоров, О. Бугаєнко, Генюк). Як згадував Г. Галкін, анархістами керували П. Захаров і Г. Дунаєв, а Г. Борзенко брав участь у всіх актах терору та експропріаціях, деякий час вважав себе максималістом [9]. Г. Борзенко вказував, що анархістська група: «...була пов'язана із закордонним центром, звідки отримувала, крім зброї, брошури та листівки анархістського спрямування та мала свою друкарню, якою опікувався Сліпушкін Михайло». Серед харківських анархістів і максималістів, що перейшли до анархістів у 1907 р., на допиті 1938 р. Г. Борзенко називає М. Чорного, М. Бривко, Г. Олейникова, І. Марченко, Г. Лаптева, Ільїна, Гетола, братів Шканденко, М. Шевякіна, М. Іванова [11, арк. 363].

У своїх свідченнях Г. Борзенко стверджує, що у січні 1907 р. був заарештований, але через недостатність доказів, відбувся адміністративної висилкою з Харкова в Якутську область на 3 роки, а у 1909 р. був знову заарештований разом з членами харківської групи анархістів-комуністів. Явно плутаючись у деталях, він заявляв, що «на початку 1911 року група була заарештована і вислана адміністративно в різні губернії», а він сам був засуджений до трирічного заслання до Наримського краю та поселення (швидше за все він змішав події 1906-1911 рр.). Опинившись у Сибіру, він був засуджений Томським окружним судом за участь у демонстрації ув'язнених і засуджений на 1 рік і 9 місяців тюрми. Після звільнення із заслання у 1914 р. він жив у Томську на поселенні [11, арк. 262-363].

Маючи «хороший голос» Г. Борзенко став артистом – уклав контракт з антрепренером «російсько-української концертної трупи» К. Кармелюком-Каменським [20, с. 24]. Разом з трупою, як естрадний співак, під псевдоні-

мом «Українець», він гастролював у Томську, Красноярську, Читі, Іркутську, Хабаровську, Харбіну, Ніколаїськ-Уссурійську, Владивостоці. Трупа зробила турне по містах Китаю та Японії (березень-серпень 1916 р.)

Розуміючи, що його по поверненню до імперії, відправлять на фронт світової війни, Г. Борзенко, разом з музикантом трупи Бондаренком, відбилися у Шанхаї від гастролерів і виїхали до Кобе (Японія), звідки, завдяки допомозі «Єврейського товариства по відправці емігрантів з Росії до США», на японському кораблі перебрався до США. У Сіетлі Г. Борзенко став членом анархо-синдикалістської організації «Союз російських робітників у США і Канаді», читав для членів «Союзу» лекції про становище анархістів у Російській імперії, про «імперіалістичний характер» світової війни. Г. Борзенко розповів на допиті, що у Сіетлі його знайшов «секретар організації анархістів-синдикалістів Нью-Йорка Роде» та запропонував йому агітаційну роботу серед російських робітників на мідних шахтах (Монтана), де, з часом, Г. Борзенко організував «Союз російських робочих анархо-синдикалістського напрямку» за підтримки профспілки «Індустріальні робітники світу» [15]. Довідавшись про повалення царату, Г. Борзенко почав збиратися до України. З Сіетлу, за допомогою «спеціальної комісії по відправленню анархістів в Росію», він у кінці червня 1917 р. виїхав до Владивостока (можливо, разом з групою анархістів редакції «Голос труда», яка добиралася тим же маршрутом).

У серпні 1917 р. Г. Борзенко був вже у Харкові, який став центром анархістського руху в Україні. Він згадав, що у Харкові його підтримали анархістські лідери: А. Андреев, Г. Цеснік, П. Захаров, Авінір, «київський анархіст Дрегу» (швидше за все Н. Дріккер). Г. Борзенко працював в агітаційній секції анархістської федерації (виступав на заводах, проводив дискусії з толстовцями, «провів кілька диспутів критикуючи меншовиків та есерів»). Він згадав, що «в кінці серпня з Макіївки приїхав анархіст Коробка та просив прислати їм агітаторів». Так Г. Борзенко кілько разів виступає перед робітниками Макіївки, а з Макіївки до Харкова привіз 40 фунтів динаміту для анархістської федерації. У Макіївці у лідерах анархістів був М. Черняк (учасник анархістського руху у США), який створює озброєний загін анархістів, проводить експропріації на Донбасі, 1919 р. М. Черняк очолює махновську контррозвідку.

¹ Екс – скорочення від експропріація. – Прим. ред.

Г. Борзенко твердив, що жив у Харкові у захопленому анархістами особняку на Садово-Куликовській вулиці, перетвореному в анархістський гуртожиток. Цей будинок (№ 25) анархісти захопили під свій штаб у травні 1917 р., а з липня 1917 р. там знаходилося «Всеросійське інформаційного бюро для зв'язку та підготовки Всеросійського з'їзду анархістів у Харкові» (на чолі з М. Доленком (Чекересом), що 1914-1917 рр. жив у США, а у 1917-1920 рр. був одним з керівників Конфедерації анархістських організацій України «Набат»). Анархісти Харкова готували на грудень 1917 р. Всеросійський з'їзд анархістів, намагаючись об'єднати під своїм керівництвом, якщо не всіх анархістів республіки, то хоча б «анархістів Півдня». Для реалізації цих планів Г. Борзенко у листопаді 1917 р. був направлений до Одеси «для зв'язку», але залишився в Одесі надовго.

Приїхавши до Одеси Г. Борзенко зв'язався з місцевими лідерами анархістів: «Ритом, Олександровичем, Григорієм Красним, Меккель, Александром Фельдманом, Давидом «Рудим» і був «делегований» до Ревкому при Румчероді в агітаційну секцію (був головою фракції анархістів у Румчероді). Г. Борзенко вказав, що в Одесі він вів анархістську агітацію на військових кораблях «Ростислав» і «Синоп», в Охтирському полку та залізничних майстернях, серед портовиків і моряків [11, арк. 367]. Відомо, що у цей час він активно агітував і в одеському «Союзі безробітних», що перебував під впливом анархістів, просуваючи гасло «Вся влада – безробітним!» (в Одесі тоді було 20 тис. безробітних) [18, с. 22]. У свідченнях на допитах свідка С. Столярського про Г. Борзенко є така характеристика: «на мітингах виступав... вважався одним з кращих ораторів» [11, арк. 434].

Г. Борзенко брав участь у збройному виступі проти Центральної Ради у січні 1918 р. в Одесі, готував загопи до повалення влади УНР. 4 січня на зборах заколотників на одеському суднобудівному заводі «РОПіТ» він був обраний до Революційно-військового комітету, що готував більшовицький заколот, очолив у цьому комітеті «пропагандистську секцію» [9, арк. 164]. Г. Борзенко став представником анархістів у Виконкомі Одеської Ради робітничих депутатів, а в кінці січня 1918 р. був відправлений Виконкомом до Ананьївського повіту «на збір хлібу» (для ревізії продовольства у селян). Він був обраний делегатом від Одеси на II-й Всеукраїнський з'їзд рад (Катеринослав, березень 1918 р.). Коли

Г. Борзенко знаходився у Катеринославі, анархісти захопили Катеринослав та арештували більшовиків. 13 березня Одеса біла зайнята частинами австро-угорської армії й армії УНР, тому Г. Борзенко з Катеринослава попрямував до Феодосії, куди евакуювалася Одеська федерація анархістів (ком. Д. Бойковський) та «Одеський загін анархістів-терористів» (ком. Я. Зайдлер, К. Меккель). У кінці березня командування 3-ї армії (ком. П. Лазарев), що евакуювалося з Одеси, разом з керівництвом анархістів намагалося розігнати Феодосійський більшовицький Ревком. Кілька днів точилися бої більшовиків з анархістами, які закінчилися роззброєнням анархістів і відправленням 3-ї Одеської армії на фронт на Донбас [4, с. 199].

Від анархістів Г. Борзенко був обраний членом Реввійськради 3-ї радянської Одеської армії. У середині квітня загопи 3-ї армії (бл. 4 тис. багнетів) опинилися на фронті у районі Лозова, але командувач – лівий есер П. Лазарев, несподівано втік з фронту разом з 80 тис. руб. (частини з 4 млн. руб., що «експропріював» в.о. начальника штабу Я. Блюмкін з Державного банку Слов'янська). З 18 квітня 3-ю армією вже керує прапорщик Є. Чикваная. 24 квітня деморалізовані частини армії розбіглися, здавши військам УНР і німецьким частинам Горлівку. Г. Борзенко згадує, що тоді він «захворів і був відправлений до Ростова», де він, як цілком здоровий, «командиром загону анархістів» вперше попадає на очі Н. Махну. Далі шлях Г. Борзенка лежав до Новоросійська, де він зустрів анархістів: А. Железнякова, Горбову, «Давида», «Самуїла», «з одеських анархістів»: Д. Горценштейна, Тишлермана, Л. Ніжинського... У Новоросійську він встигає одружитися з Розалією Зак «червоногвардійці, що співчувала анархістам». Він стверджує, що у кінці травня він з дружиною та «членами Одеського виконкому» виїхав з Катеринодара до Москви (можливо, він взяв участь в анархістському бунті у Катеринодарі) [16, с. 20-28].

Н. Махно згадував, що у Москві у кінці червня 1918 р. у готелі «Флоренція», пройшла конференція анархістів з України, в якій брала участь «низка товаришів з Одеси» (Г. Борзенко, Х. Молчанського, Красний – Г. Гельберштадт, К. Меккель). Конференція поставила за мету пошук коштів для створення «Бюро по відправці анархістів в Україну для підпільної роботи проти гетьманщини» [17, с. 103].

Г. Борзенко на допиті повідомляв, що у Москві він працював у друкарні та підтримував

зв'язок з анархістами (Красним, Саф'яном, І. Школьніковим, А. Железняковим, М. Чорним), комуністом Є. Чикваная, твердив, що у Москві прибував до кінця липня 1918 р., що не відповідає правді, бо вже на початку липня він відомий як організатор фронтової друкарні при Штабі Донського фронту на ст. Єлань. Разом з анархістами з України: К. Меккелем, Красним, Саф'яном, І. Школьніковим – Г. Борзенко стає членом штабу Донського фронту, яким керує Є. Чикваная (разом з анархістами Х. Ритом, А. Железняковим), політвідділу при штабі (разом з анархістами Х. Ритом і К. Меккелем, керівник Красний). Начальником розвідки та контррозвідки штабу тоді стає анархіст М. Чорний¹, завідувачем постачанням і командиром Єланського полку – анархіст А. Железняков, скарбником і завідувачем відділом формування – анархіст Г. Борзенко. У частинах фронту Г. Борзенко й інші анархісти (К. Меккель, А. Железняков) вели агітацію «проти підпорядкування влади Раднаркому», «говорили принципово про необхідність знищення раднаркому», виступаючи за повновладдя Рад і виборний початок у військах. Подібну позицію підтримували анархістські командири Донського фронту: командир загону оборони Царицина М. Черняк і його начштаба Л. Задов [14, с. 420-421].

18-20 серпня 1918 р. штаб Донського фронту був розформований «через засилля анархістів». Г. Борзенко у своїх свідченнях у 1938 р. дезінформує слідство, намагаючись приховати свою присутність у Москві у вересні-жовтні 1919 р. Він твердить: «Приблизно у листопаді 1918 р. штаб був розформований, а Чикваная був заарештований і відправлений до Москви. Після розформування штабу наша група анархістів знову повернулася до Москви». Скоріш за все наприкінці серпня 1918 р. Г. Борзенко переїхав до Москви, де перебував до початку грудня 1918 р., беручи участь в анархістській діяльності. Г. Борзенко показав що жив у Москві в кінці 1918 р., вказуючи, що в цей же час там жили анархісти з України: А. Железняков, М. Чорний, М. Петровський, К. Меккель, Школьніков, Саф'ян, Адольф. Г. Борзенко потрапив під підозру в участі в експропріації Московського відділення Державного банку (анархіст з України А. Андреев тоді підозрювався в участі в експропріації каси Центртекстилю у Москві).

¹ Історики [9] помилково вважають М. Чорного – І. Улановським, хоча І. Улановський (за мемуарами його жінки) був в одеському підпіллі вже у листопаді 1918 р., він мав прізвисько «Альоша Чорний», а не «Михайло Чорний». На допитах Г. Борзенко вказував М. Чорного й І. Улановського як окремих осіб.

Гучну експропріацію банку згодом згадують анархісти М. Шульмастер та О. Шапіро. «Найбільший «екс» державного банку відбувся у 1918 році. Сорок анархістів (і я в їх числі) взяли в ньому участь... Ми відкрили сейф газовим пальником та вигребли кілька мільйонів рублів... Ми намагалися організувати ще один, у текстильному Союзі, але він не вдався» – згадував М. Шульмайстер [3, р. 190]. О. Шапіро писав, що після пограбування «...наприкінці листопада 1918 р. частина її членів (анархістської групи. – *Авт.*) була заарештована. Кілька людей розстріляно тоді ж, інші залишалися у тюрмах. Частина із захоплених грошей пішла на створення в Одесі (окупованій французами) підпільного анархістського бюро та випуск листівок і газет французькою мовою» [19, с. IX]. У вересні-листопаді більшовики наносять удар по підпільним групам анархістів, тоді були розстріляні М. Булаєв і В. Семенов, І. Гаврилова (Міхневич) був заарештований за підозрою в експропріаціях, частина анархістів сховалася в Україні. Як ми побачимо далі групою, що витратила в Одесі експропрійовані гроші була якраз група Железнякова-Борзенка.

Але, на допиті у 1938 р. він виправдовувався: «Я особисто ніякого відношення до експропріації Московського державного банку не мав. Приблизно у березні місяці в Харкові я зустрівся з Чорним Михайлом і він мені сказав, що до моменту від'їзду нашої групи анархістів з Москви, там була проведена експропріація Московського державного банку і що нашу групу запідозрили в експропріації. Тоді ж Чорний мені сказав, що під час обшуку у його сестри Ганнусі була виявлена велика сума грошей. Згодом виявилось, що ці гроші у сестри Чорного залишив Петровський» [11, арк. 379]. Г. Борзенко заплутався, тому що на допитах вказував, що М. Чорного бачив не у березні 1919 р., а вже у грудні 1918 р., більш того вони разом приїхали з Москви до України.

Г. Борзенко свідчив, що завдяки сестрі М. Чорного «Ганнусі» була досягнута домовленість з І. Шварцем (з грудня 1918 р. голова Всеукраїнської ЧК), який на той час (грудень 1918 р.) у Курську вів роботу по перекиданню до України підпільників для підривної роботи: «У грудні 1918, або в січні 1919 року, група анархістів: Чорний Михайло, Петровський і я виїхали до Курська, а звідти, через Шварца у район Белгорода, перейшли кордон і попрямували через Миколаїв до Одеси, а Петровський і Чорний Михайло до Севастополя» [11, арк. 369]. Але, даючи свідчення, Г. Борзенко

забув, що він на місяць-півтора затримувався у Курську та Харкові. Якраз у цей час він став одним з організаторів Конфедерації анархістських організацій України «Набат». У січні 1919 р. у Харкові сталася експропріація державної каси групою братів Бондаренків, анархістами «Удалим» (В. Шишко) та «Високим». Ці анархісти були у тісних контактах з Конфедерацією «Набат», яка ідеологічно підтримувала експропріації. Цікава резолюція зборів Союзу Анархо-синдикалістів «Голос труда» (26.10.1918) проливає світло на «таємні тенденції» в анархістському русі тих часів. Анархо-синдикалісти обурилися публікаціями Ініціативної групи анархістів України «Набат» в яких стверджувалося про «необхідність експропріації»: «Знову ми чуємо запевнення, що іншого виходу для постановки роботи немає, що експропріація «під суворим контролем» для певних «ідейних цілей» допустима» [1, с. 275-276].

У січні 1919 р. Г. Борзенко прямує через лінії фронтів в Одесу зайняту французькими інтервентами: «Через деякий час я виїхав до Києва, а звідти до Харкова, де зустрівся з І. Шварцем, поінформував його про одеські події. Для аналогічної інформації туди приїхав Железняков і Михайло Чорний» (з грудня 1918 р. А. Железняков мешкав в Одесі). На початку лютого 1919 р. у Харкові до А. Железнякова приєднався Г. Борзенко, Є. Чикваная, моряк-більшовик О. Бугаєнко, щоб разом вирушити до «французької» Одеси: «Поїхали через Долинську в Миколаїв, де проживала група анархістів і підпільників, що прямували до Одеси. Всі разом вони винайняли шаланду й поплили на ній до Одеси, але мандрівників заколисало і вони зупинилися в Очакові. Всі мандрівники зійшли на берег, окрім Г. Борзенка, який, залишившись на судні, «...вирішив перевірити речі пасажирів, щоб вилучити про всяк випадок крамолу. В одній з валіз, що належала підпільниці, я у подвійному дні виявив велику суму грошей, гаманець кредиток і, про всяк випадок, вилучив їх з валізи та загорнув у вітрила». За словами Г. Борзенка, незабаром на шаланду завітали офіцери та солдати з обшуком, які перевантажили все майно на катер, сказавши Г. Борзенку, що всі пасажирів заарештовані. Вночі до Г. Борзенка повернулися А. Железняков та О. Бугаєнко. Вони сказали, що пасажирів шаланди заарештовані тому, що у М. Чорного та Є. Чикваная «виявлені великі суми грошей».

Далі Г. Борзенко плутано та явно неправдоподібно розповів, що четверо мандрівників

найняли нову шаланду та поплили до Одеси не чекаючи ані М. Чорного, ані підпільниць, а «заховані мною гроші взяв собі Железняков». Вже в Одесі Г. Борзенко дізнався, що заарештованим в Очакові попутникам (Є. Чикваная, М. Чорному, більшовичкам-підпільницям) вдалося звільнитися та достатися Одеси. «Ми розповіли, що взяли з валізи гроші у сумі (нерозбірливо) мільйона миколаївських грошей. Чорний гроші забрав для передачі більшовицькому підпільному комітету», однак, через пару днів «Чорний поділив між нами гроші», гроші отримали Є. Чикваная, Г. Борзенко, О. Бугаєнко, А. Железняков і сам М. Чорний [11, арк. 367-378].

В Одесі Г. Борзенко стає одним з лідерів анархістського підпілля, організатором анархістського «Іноземного Бюро» – «Інтернаціональної групи» (структури анархістської пропаганди серед військ інтервентів), співредактором (разом з анархістами А. Фельдманом та А. Железняковим) підпільної газети «Останній бій» (французькою мовою): «Було вирішено випускати брошури французькою мовою» [11, арк. 378]. Є. Чикваная став членом оперативного штабу Одеського обласного ВРК.

Що робив Г. Борзенко у звільненій від білих червоній Одесі з 6 квітня до початку червня 1919 р. невідомо, він про це замовчує, заявляючи, що анархістської роботи у 1919 р. вже не вів. Але у це слабо віриться, з огляду на те, що у цей час анархісти в Одесі були цілком легальною силою, мали свій клуб, легальні газети, представників у радах і центральних профспілкових органах, А. Железняков стає керівником профспілки водників Одеси. На початку червня 1919 р. Є. Чикваная отримав пост командувача 7-ю стрілецькою дивізією РСЧА (яка тільки повинна була бути сформована з колишніх частин бригади Н. Махна). Є. Чикваная та Г. Борзенко (за пропозицією Є. Чикваная став «комісаром для доручень» у цій дивізії) виїхали на ст. Чапліне. Після захоплення білими Синельникова (приблизно 20 червня 1919 р.) Є. Чикваная був відсторонений від командування неіснуючою дивізією. За словами Г. Борзенка, вони разом з Є. Чикваная (був вбитий у серпні 1919 р. і не міг підтвердити слова Г. Борзенка) у липні 1919 р. повернулися до Одеси [11, арк. 372-373].

На допитах у НКВС він стверджував, що з липня 1919 р. жив в Одесі, працював на торгових судах: «з тих пір, до дня мого арешту, я працюю на водному транспорті в якості мат-

роса, боцмана і помічника капітана», «з цього часу я по суті відійшов від будь-якої політичної роботи». Допит свідка В. Яроша показав, що Л. Москаленко (змінив прізвище у 1919 р.) з 1919 р. ходив матросом у рейси на пароплаві «Олександр». Судно це здійснювало військові перевезення між Одесою – Севастополем – Маріуполем, що явно підвищувало боєздатність білогвардійської армії генерала Денікіна [1, арк. 431-432]. Дивна поведінка для людини, яка все своє свідоме життя «займався революцією». Г. Борзенко не був мобілізований до лав РСЧА, не боровся проти німців-колоністів, що наступали на Одесу наприкінці липня 1919 р., не відстоював місто від наступу та десанту білих, питання: а чи були морські перевезення у липні-серпні 1919 р., коли місто з моря блокувала білогвардійська ескадра? Зрозуміло, що до середини жовтня 1919 р. він просто не міг плавати на суднах, бо торговельний флот ще стояв у порту. Після майже 20 років матрос В. Ярош міг не пам'ятати, коли саме Г. Борзенко прийшов на судно «Олександр» у липні, жовтні, чи у грудні 1919 р. Тим більше він говорить про те, що судно належало «компанії Шполянського», яка відродилася в Одесі тільки у вересні 1919 р.

За неперевіреними даними Г. Борзенко у липні 1919 р. не повертається в Одесу, а у липні-листопаді 1919 р. стає організатором махновської розвідки і навіть арештовується білогвардійцями у Катеринославі. Можливо до Одеси він повернувся тільки у грудні 1919 р., включившись у діяльність анархістського підпілля й одночасно став плавати матросом, для створення серед матросів анархістського осередку. Можливим результатом такої діяльності стало те, що матроси (під орудою Г. Борзенка) вивели з ладу паровий котел судна «Олександр», не давши білогвардійцям відвести судно з одеського порту у лютому 1920 р. (один зі свідків матроського життя Г. Борзенка вказав, що після відходу білих він викрав з судна цінності). На допиті Г. Борзенко свідчив, що: «...у 1920 р. я був викликаний до Одеського ГубЧК до тов. Мартинова й у процесі бесіди заявив, що зв'язку з анархістами не підтримую, тоді ж я про це підтвердив йому письмовою заявою». Але чи була ця заява щирою, низка анархістів давали подібні «підписки», щоб не опинитися за ґратами, але потім поверталися до політичної боротьби.

На допитах Г. Борзенко твердив, що з 1919 р. і до свого арешту працював на судах

Чорноморського пароплавства. Але чи так це було у дійсності? З лютого 1920 і до середини 1921 р. в Одесі не було працюючих судових команд, а саме «червоне» судноплавство Чорним морем було неможливим з причини морської блокади Одеси суднами Врангеля й Антанті. Серед списку репресованих берлінської «Міжнародної організації допомоги ув'язненим і засланим анархістам та анархо-синдикалістам» можна знайти прізвища «матроса та колишнього каторжанина» Г. Борзенка, що був арештований у Тбілісі у 1922 р. і до початку 1924 р. закордонним анархістам його «доля невідома» (цікаво, що у той же час у Батумі працював одеський анархіст Чернявський – організатор морських страйків і профспілки в Одесі у 1917-1919 рр., а в Баку діяв анархіст-експропріатор Шуба) [2, р. 1].

Г. Борзенко, під тиском свідчень інших людей, показав на допиті, що на початку 1923 р. зустрівся з діючими в Одесі анархістами К. Меккелем, Г. Брутом «Сьомкою маленьким», від яких йому стало відомо, «...що анархістам дозволяють залишати терени СРСР і що за кордон виїжджає Сьомка маленький з дружиною, Брут Григорій, Шварцман (С. Шварцбард. – *Авт.*¹), який згодом у Франції вбив Петлюру та інші» [11, арк. 374]. Далі свідчення ще цікавіші: «У кінці 1923 р. працюючи на т.х. «Вьюга» у Гамбурзі, я там зустрів Улановського Олексія² який казав, що у Гамбурзі на підпільній роботі та запропонував мені залишитися. У 1924 р. я зустрів Улановського який сказав, що працює «по лінії Комінтерну». Анархіст-бойовик І. Улановський навесні 1921 р. був арештований ЧК в Одесі та почав працювати на «Закордот», згодом у ГРУ. Як радянський розвідник працював у Берліні в структурі Профінтерна, організував Інтернаціональні клуби Міжнародного союзу моряків і портових робітників, організував німецьку «революцію» 1923 р. [13, с. 422].

На початку 1923 р. намітилося поліпшення у ставленні влади до анархістів, більшовики думали використовувати анархістський «таран» для розпалювання «світової революції». Одеські анархісти налагодили зв'язок із Секретаріатом Конгресу анархістів-синдикалістів у Берліні, були запрошені до Німеччини на з'їзд анархо-синдикалістів. Одеські анархісти (К. Лоева, А. Єланський та ін.) вимагали від

¹ Існує «офіційна версія», що С. Шварцбард (Шварцбурд) вийшов з Одеси за кордон наприкінці 1919 р., але виходячи з документів допитів анархістів, це сталося 1923 р., за згодою, а можливо, і за завданням ДПУ.

² Див. примітку 1 на с. 67.

влади дозволу (візи) на виїзд за кордон «для революційної роботи по розхитуванню європейських буржуазних держав». Закритий лист секретаря Одеського губвиконкому КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У повідомляв, що 15 одеських анархістів отримали від губкому дозвіл на виїзд за кордон. Це був «революційний експорт» напередодні «революції» у Німеччині. Анархістка К. Лоева (Чорна) змогла виїхати до Німеччини, а звідти емігрувати у США [7, арк. 80-85]. На допиті у 1938 р. анархіст В. Йоселевич назвав, одеських анархістів, що виїхали за кордон у 1923 р.: «Які, Сьомка, Клара (К. Лоева (Чорна), Сьомка маленький» [11, арк. 241].

У 1923 р. ДПУ зауважує «пожвавлення роботи» анархістів в Одесі (нарахувавши в Одесі 160 анархістів). Анархісти намагалися «легалізуватися», відтворити Федерацію анархістів Одеси, відродити анархістську бібліотеку та легальний клуб, почати видавати журнал або газету. Але всі спроби закінчилися нічим, влада так і не дала дозвіл на що не будь [6, арк. 80-85, 158]. Зі свідчень заарештованого у 1938 р. анархіста І. Рабиновича зрозуміло, що 1923 р. в Одесі була створена підпільна анархістська група у складі С. Шахворостова, Г. Борзенка, К. Меккеля, Л. Рабиновича, А. Вуліса, І. Шорника-Супорніка, П. Бідного й ін., що мала зв'язок з моряками Чорноморського флоту. Г. Борзенко визнав, що «періодично зустрічався з Шахворостовим», «...організував у себе вдома вечірку нового року (1924 р. – *Авт.*), на якому запросив до дому анархістів: «С. Шахворостова, К. Меккеля, Д. Топельберга, Конгуна, Адольфа».

Колишній есер-максималіст Г. Галкін на допиті (1937 р.) стверджував, що у 1924 р. до села Корж Курської області, де колишні есери організували сільськогосподарську комуну, приїздив Г. Борзенко, який підтримував зв'язок з анархістами та есерами-максималістами Харкова [11, арк. 413]. Г. Борзенко, знову плутаючись у датах, вказав, що у 1926 р. «я відновив письмовий зв'язок з максималістом Галкіним у Харкові. У тому році, будучи у Харкові у брата Івана, на його квартирі зустрівся з колишніми анархістами Белевцевим, Дідусенко, з Галкіним не зустрічався... у наступні роки я зустрічався з анархістами Белевцевим Іваном, Дідусенко Іваном, Авніром, Алеєвим Іваном (з харківської групи)», а з 1929 по 1931 рр.: «я три рази в різних місцях зустрічався з Галкіним».

Така поведінка Г. Борзенка може свідчити про те, що він у 1920-х рр. проводив якусь по-

літичну діяльність, можливо був тим «каналом», по якому до анархістського підпілля у СРСР потрапляли закордонні анархістські видання та гроші від міжнародних анархістських структур (показання І. Єлизаветинського та В. Белаша). Старший помічник капітана та боцман т/х «Ворошилов», «Луначарский», «Вьюга» повідомляли, що Г. Борзенко вже у 1930-і рр. часто самостійно виходив на берег у портах Голландії, Німеччини, США, Болгарії, Румунії, що сам Г. Борзенко казав, що у 1926 р. «проживав у німців» – знаходився у Кілі (Німеччина) на будівництві корабля «Крим» (у 1926-27 рр. «Крим» будувався на верфі «Frd. Krupp AG») [11, арк. 436].

У 1924 р. більшовицьке керівництво відмовилося від нав'язування «світової революції» й «активної розвідки», потреба у бойовиках-анархістів відпала. Бунт безробітних в Одесі (травень 1924 р.), привів до арештів 75 одеських анархістів [8, арк. 87-89]. Арешти анархістів продовжувалися у 1925-1927 рр. Анархістська тематика стає актуальною для одеського ДПУ на початку 1929 р., коли в Одесі були виявлені надруковані на шапірографі анархістські листівки «К студентству», а «старі» анархісти провели «конференцію» під виглядом зустрічі Нового року. Тоді, для створення анархістської федерації «Союзу робітників анархістів» на основі «Платформи Союзу анархістів» та організації таємного «всеросійського з'їзду» з Москви до Одеси приїхала О. Таратута. Анархіст І. Єлизаветинський на допитах свідчив про «зв'язок з Парижем» за допомогою моряків, вказуючи, що з Парижу до Одеси йшли «вказівки» (листівки з «Платформою Аршинова»), а в Париж – інформація про стан справ у СРСР, про репресії щодо анархістів.

З січня 1929 р. за «участь у конференції» були заарештовані А. Вулис, і ще 9 анархістів [12, арк. 91-99]. Влітку 1929 р. анархіст Д. Скиталець-Едткін за дорученням творців «Союзу робітників анархістів» таємно відвідав Одесу, де йому вдалося встановити зв'язок з моряками Чорноморського флоту з метою відновити зв'язки з анархічною еміграцією та налагодити доставку до СРСР паризького журналу «Дело Труда» [5, арк. 140, 240, 815]. У 1937 р. за анархістську агітацію та створення анархістського підпілля були арештовані (згодом страчені) старі одеські анархісти: постачальник одеського порту С. Шахворостов, І. Шорник-Супорнік та ін. [10, арк. 11-23]. Саме ця справа дала поштовх для арештів «старих анархістів» у 1938 р. Г. Борзенко обвинувачувався у «зв'язках з анархістами Супорніком,

Шахворостовим...».

«Анархістські» слідчі справи 1920-х-30-х рр. ще зберігають величезну «таємну» інформацію про невідомі події та долі першої третини ХХ ст., інформацію не «червоно-білу», а «від третьої сторони», яка, здавалося, була приречена на вічне забуття. Доля Г. Борзенка повторила долю всього анархістського руху в Україні – терористична практика революції 1905-1907 рр. змінювалася епохою заслань та еміграцій, «вільна творчість» анархістів 1917 р. була «зіпсована» союзом з більшовиками, які використали анархістів не тільки для захоплення влади, а й для роздмухування світової революції. Г. Борзенко на допитах відтворив повчальну історію спроб анархістів реалізувати свої плани в Україні, піднявши моряків, шахтарів, безробітних на «третю революцію». Після 1918 р. анархісти намагалися намацати свій особливий політичний шлях, однак у пошуках «матеріальної бази», опускалися до експропріацій, або до пошуків «подачок» від своїх душителів. Такі люди як «чорний матрос» були незручні та небезпечні у «соціалістичній дійсності» СРСР, були приречені на знищення своїми вчорашніми союзниками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Анархисты. Документы и материалы. 1917-1935. Москва: РОССПЕН. 1999. Т. 2.

2. Archives International Institute of Social History // Senya Fléchine Papers. f. 81.
3. Avrich P. Anarchist Voices: An Oral History Of Anarchism in America. Princeton, N.J. Princeton University, 1995.
4. Бобков А.А. Разворот солнца над Аквилоном вручную. Феодосия и феодосийцы в Русской смуте. Год 1918. Феодосия-Симферополь: Оригинал-М, 2008.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф.13. Спр.415. Т. 11.
6. Держархів Одеської області (ДАОО). Ф.П-3. Оп.1. Спр.584.
7. ДАОО. Ф.П-3. Оп.1. Спр.585.
8. ДАОО. Ф.П-3. Оп.1. Спр.893.
9. ДАОО. Ф. П-3829. Оп.1. Спр.173.
10. ДАОО. Ф.П-8065. Оп.2. Спр.1187.
11. ДАОО. Ф. П-8065. Оп.2. Спр.5915.
12. ДАОО. Ф.П-8065. Оп.2. Спр.12812.
13. Колпакиди А., Прохоров Д. Империя ГРУ. Т. 2. Москва: Эксмо, 2000.
14. Леонтьев Я.В., Рублев Д.И. Последние дни «Донского штаба»: к характеристики деятелей Донской советской республики // От «германской» к Гражданской: становление корпуса народных вожаков русской смуты. Москва: АИРО, 2014.
15. Липоткин Л. Русское анархическое движение в Северной Америке (исторический очерк) [до 1924 г.] // Голос труда (Буэнос-Айрес). 1924. 12, 19 апреля.
16. Локерман А.С. 74 дня Советской власти (Из истории диктатуры большевиков в Ростове-на-Дону). Ростов-на-Дону: Изд. Донского комитета РСДРП, 1918.
17. Махно Н. Под ударами контр-революции. Воспоминания. Т. 2. Киев: Україна, 1991.
18. Савченко В.А. Анархістський рух в Одесі у часи визвольних змагань // Емінак. 2017. № 2 (18) (квітень-червень). Т. 2. С. 21-25.
19. Саша-Петр. Лев Черный // Черный Л. Ассоциационный анархизм. Москва. 1922.
20. Світ І. Українсько-японські взаємини 1903-1945. Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк: УІТ, 1972.

Савченко Віктор «Чорний матрос» з Чорного моря (доля Г. Борзенка)

У статті розглядається доля забутого лідера анархістського руху на Півдні України Г.М. Борзенка. Його участь у революціях 1905-1907 рр., 1917 р., заслання, еміграція до США, участь у боротьбі проти білогвардійців, інтервентів, більшовиків, сталінські репресії, відбивають складну еволюцію анархістського руху. Особливий інтерес представляє проблема анархістських експропріацій у 1918-1919 рр.

Ключеві слова: анархісти, експропріація, терор, еміграція, підпілля, ЧК, Чорноморський флот

Савченко Виктор «Черный матрос» с Черного моря (судьба Г. Борзенко)

В статье рассматривается судьба забытого лидера анархистского движения на Юге Украины Г. Борзенко. Его участие в революциях 1905-1907 гг. и 1917 г., ссылка, эмиграция в США, участие в борьбе против белогвардейцев, интервентов, большевиков, сталинские репрессии, отображали сложную эволюцию анархистского движения. Особый интерес представляет проблема анархистских экспроприаций в 1918-1919 гг.

Ключевые слова: анархисты, экспроприация, террор, эмиграция, подполье, ЧК, Черноморский флот

Savchenko Viktor «Black sailor» from the Black sea (fate G. Borzenko)

The article considers the fate of the forgotten leader of the anarchist movement in the South of Ukraine G. Borzenko. His participation in the revolutions of 1905-1907 and 1917, exile, emigration to the USA, participation in the struggle against the white guards, interventionists, bolsheviks, stalinist repressions, reflected the complex evolution of the anarchist movement. Of particular interest is the problem of anarchist expropriations in 1918-1919. Biography G. Borzenko helps to consider the unknown pages of the struggle of the anarchists of Kharkov and Odessa, the mechanisms of the existence of the underground in the USSR, the financing of the political opposition of the authorities, the connection of the opposition with foreign centers. The activity of G. Borzenko shows that the repressions of the Soviet regime in the 1920s and 1930s were directed not only at the destruction of the political opposition, but also at the physical destruction of «suspicious elements» – potential rebels.

Keywords: anarchists, expropriation, terror, emigration, underground, ChK, Black Sea Fleet